

9. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Франтішек Тіхий; пер. з чеськ. Л. Беля і М. Сюська. – Ужгород, 1996. – 227 с.
10. Фізеші О. Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Октавія Йосипівна Фізеші. – Івано-Франківськ, 2004. – 17 с.
11. Хланта І. В. Літературне Закарпаття у XX ст.: бібліографічний покажчик / Іван Васильович Хланта. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 967 с.
12. Чендей І. Письменник і освітянин. До 90-ліття О. Маркуша / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1981. – 20 лист. – № 93. – С. 3.
13. Чендей І. Спадщину захищати громадою! / Іван Чендей // Закарпатська правда. – 1987. – 8 лист. – С. 4.
14. Чендей І. Уклін його пам’яті / Іван Чендей // Літературна Україна. – 1971. – 29 жовтня. – С. 4.
15. Які букварі потребують наші вчителі // Учитель. – 1931. – Ч. 7-8. – С. 171-176.

The ABC book “Zornytsya” established in 1925 in Uzhgorod by Oleksandr Markush the prominent public figure of Ukrainian culture and education in Transcarpathian region was characterized in the article. Language, script and spelling of the manual have been analyzed according to the standards of modern Ukrainian literary language.

Key word: Transcarpathian region, Oleksandr Markush, the ABC book “Zornytsya”, language of the manual, spelling of the manual.

Умрихіна Л. В.

РОЗВИТОК ПОГЛЯДІВ НА ОПТАТИВ ЯК МОРФОЛОГІЧНУ КАТЕГОРІЮ

Стаття присвячена висвітленню особливостей розвитку поглядів на оптатив як морфологічний спосіб, а також розгляду питань, пов’язаних із визначенням його граматичного статусу.

Ключові слова: оптатив, оптативні висловлення, оптативні речення, модальність, модальне значення оптатива.

Вивчення модальності як провідної категорії предикативності – одне з кардинальних питань сучасної синтаксичної теорії. У зв’язку з визнанням антропоцентризму як універсального мовного явища, пов’язаного із суб’єктивністю мови, проблема спеціального дослідження суб’єктивно-модальних значень набуває особливої значущості. Потреба аналізу оптатива як суб’єктивно-модального значення викликана й тим, що в мовознавстві не існує усталеного погляду на граматичну природу синтаксичних конструкцій із суб’єктивно-модальним значенням оптатива.

Оптатив є складним лінгвістичним явищем, виникнення якого в мовній системі пов’язано з потребою оформлення одного з видів модальних значень – значення бажальності. Загальновизнано, що поява в граматичній традиції поняття модальності й відповідно модального значення детермінована впливом формально-логічного вчення Аристотеля про різновиди модальності судження: асерторичні (судження про дійсність), проблематичні (судження про можливість), аподиктичні (судження про необхідність). Відображенням такого підходу до мови стало вчення про три основні способи: дійсний, умовний, наказовий, кожний із яких закріпився в мові відповідно до виділених у логіці

модальних відношень. Усю різноманітність модальних відтінків, які можуть бути виражені мовою, було зведено до трьох чітко обмежених груп, причому єдиним засобом вираження модальності визнавались морфологічні форми. Отже, на початковому етапі розвитку вчення про модальність зміст цієї категорії розглядався на синтаксичному рівні, а способи вираження – на морфологічному.

До складу дієслівноспособової категорії пізніше було віднесено й оптатив як репрезентант бажальної модальності. Оптатив як спосіб вираження бажальної модальності, що був представлений насамперед в іноземних граматиках, являє приклад тісного взаємозв'язку категорії способу із модальністю як морфологічного явища. Та й сам термін **оптатив**, що історично походить із латини (*des optativus*), буквально тлумачиться як бажальний спосіб. Тому не дивно, що найперші спроби лінгвістів кваліфікувати це поняття пов'язані з визначенням його як способової категорії.

Одне з перших тлумачень оптатива як морфологічної категорії, призначеної для вираження бажального значення, у граматиках різних мов (здебільшого індоєвропейських) містять роботи О. О. Потебні [12, 168]. Д. Н. Овсянко-Куликовський підтвердив індоєвропейське походження оптатива, досліджуючи прадавні мовні пам'ятки. Він з'ясував, що спочатку оптатив, або бажальний спосіб, у мовах індоєвропейської сім'ї існував для вираження наміру, бажання особи. Пізніше, але ще в давніх мовах (особливо в грецькій), бажальний спосіб почав виражати залежність дії не тільки від волі й наміру діяча (мовця), а й від зовнішніх умов. Окрім того, йому було надане й інше, формальне значення – виражати синтаксичний зв'язок між реченнями [10, 119].

Як засвідчують дослідницькі роботи мовознавців (зокрема роботи О. С. Мельничука), індоєвропейський оптатив на праслов'янському ґрунті, змінивши бажальну функцію на спонукальну, не дістав спеціального засобу оформлення. Роль виразника бажальності перейняло на себе сполучення допоміжного дієслова *бухъ* із формою дієприкметника на *-l* або інфінітивом основного дієслова, супроводжуване, як правило, спеціальними частками. Відмічають, що саме в допоміжному дієслові колишній оптатив відбиває ще залишки свого старого оптативного значення. Це допоміжне дієслово в східнослов'янських мовах під кінець давньоруського періоду почало втрачати свою дієслівну природу й перетворюватись у незмінну частку *би* [8, 78-81]. Тож відсутність оптатива як морфологічної категорії, а саме бажального способу дієслова, у граматиках слов'янських мов історично зумовлена.

У числі перших на вираження бажального значення умовним способом дієслова звернув увагу О. О. Потебня. Він схилився до того, що початкова форма умовного способу була “бажальною допустовою”, що переходить від умовності так само, як і наказовий у випадках “*кинь хліб на лес, пойдешь, найдешь*” [12, 270]. На користь цього свідчив факт переносного вживання дійсного способу, конкретно – дієслова у формі минулого часу, у функціях бажального способу й майбутнього часу: “у бажанні, розглядуваному незалежно від словесного вираження, здійснення <...> є подією майбутньою” [12, 270]. Пізніші дослідження вітчизняних істориків-мовознавців щодо функціонального розвитку способових форм підтвердили думку про злиття бажальності й умовності в межах одного способу – умовного. Це у свою чергу, очевидно, детермінувало здатність сучасного умовного способу виявляти себе в різних ірреальних значеннях, окрім основного, як-от у значенні бажальності.

Щодо існування інваріантних значень у сфері умовного способу, зокрема бажального значення, в колі сучасних дослідників висувається гіпотеза, згідно з якою семантична природа умовного способу, яка спочатку спиралась на функцію сполучення “аорист від дієслова *быть* + дієприкметник на -л”, висхідного до плюсквамперфектного значення, яке виражало найбільш далекий або нездійснений, перерваний план минулого (як-от: *пошел было, но...*), стала основою для вираження спочатку “далекої” бажальності й бажальної обумовленості, а потім – і зовсім будь-якого допущення, що заступає реальні події. Адже значення часової віддаленості або перерваності часового плану минулого могло трансформуватися в значення більш віддаленого від реальної дійсності допущення послабленої бажальності [15, 127].

Упродовж певного часу в мовознавстві панувало розуміння способу дієслова як тричленної категорії. Дійсному способові протиставлялися ірреальні способи: умовний і наказовий, які виражають “не дійсню подію, а ідеальну” [12, 179]. Ця концепція, започаткована О. О. Потебнею, пізніше була творчо осмислена й уточнена: “Категорія способу означає передусім відношення мовця до того зв'язку, який він устанавлює за допомогою форм узгодження дієслова між певною ознакою і певним предметом. Цей зв'язок мовець може уявляти собі по-різному. Передусім він може уявляти його собі як щось реальне, тобто вважати, що предмети та явища, які він спостерігає, фактично пов'язані в природі тими ж самими відношеннями, які він відкриває у своїй думці. Говорячи, наприклад, *крестьянин пашет* я впевнений, що зв'язок між селянином та оранкою існує не тільки в моїй думці, в моєму мозку, але й у дійсності...” Висловлюючи речення *крестьянин пахал бы*, мовець усвідомлює зв'язок між предметами та явищами як щось уявне. Він розуміє, що насправді цього зв'язку немає, а є лише думка про нього [11, 105-106]. До того ж у непрямих способах можуть розрізнятися інші варіанти представлення дієслівної дії. Серед них є й такий, що співвідноситься з бажальним способом: „якщо я уявляю собі те, чого немає, то я можу робити це <...> тому, що мені хочеться, щоб так було (незалежно від того, можливо це чи ні)” [11, 106].

Поступово в мовознавстві закріпилося розуміння способової категорії як провідної в граматичній реалізації ірреальних модальних значень, спрямованої на відображення ірреальних відношень у реченні. Саме на засадах розрізнення здатності передавати реальність або ірреальність зображуваної ситуації і відбулося становлення традиційної тричленної категорії способу.

Важливим напрямком мовознавчих досліджень були численні спроби уточнити уявлення про ірреальні способи. Із процесом виявлення нових різновидів модальних значень, супроводжуваних комплексом специфічних засобів їх оформлення, важливу роль серед яких відіграє форма дієслова, виникла потреба в перегляді традиційної дієслівноспособової парадигми, що пов'язано із прагненням диференціювати ірреально-модальні значення. Йдеться зокрема про встановлення місця бажального способу як виразника бажального модального значення в системі способів дієслова.

У мовознавстві відомі спроби виокремлення бажального способу як своєї підкатегорії в діапазоні певного дієслівного способу. Автори “Граматики української мови” (1982), пропонуючи таку способову класифікацію: дійсний, умовний, наказовий – не заперечують проти можливості виділення бажального й спонукального способів на основі функціонування умовного способу в незалежних реченнях. Уживання форми умовного способу в незалежному реченні пов'язують із вираженням нереальності,

гіпотетичності дії в поєднанні з різними відтінками бажання або спонукання, наприклад: *Пождав би ти місячної ночі* (Леся Українка); *Відпросився б ти в командира, прийшов би до мене хоч на часину* (О. Гончар).

На можливе виділення окремої часткової категорії бажального способу вказували й пізніші роботи дослідників. Погляд на бажальний спосіб як окрему способову підкатегорію закріплений в підручнику “Грамматика української мови. Морфологія” (1993). Тут представлені окремі модальні значення, які мають морфемно-парадигматичне вираження. Серед них виділяють значення бажальності, носієм якого вважають бажальний способовий різновид, що виділяється в межах наказового й умовного способів. Так, форми умовного способу, виступаючи в семантично та інтонаційно завершених реченнях, можуть набувати значення бажального способу. А от еліптичні, обірвані речення на зразок *Ех, прийти б тобі днем раніше!..*; *Ех, прийшов би ти днем раніше!..* розглядають як приклад вживання умовного способу в непаралельних конструкціях. Вважається, що семантичне наповнення речень налаштовує на продовження невисловленої думки: “не було б ніякої несподіванки, збулося б усе, на що сподівалися співрозмовники”. На фоні спонукального способу значення бажальності може розвиватися у випадку відсутності прямого значення апелятивності. Семантика бажального способу, згідно з висновками мовознавців, базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до третіх осіб. Наприклад: *Хай би Ясногорська, схилившись над ним, перев’язувала йому гарячу рану...* (О. Гончар); *А Єремія, останній ваш пророк, співець руїни, нехай би жив у сих преславних струнах* (Леся Українка) [27, 226-233].

Різноманітність семантики ірреальності веде до більш диференційованої класифікації ірреальних способів, зокрема й до виокремлення бажального. Так, А. П. Грищенко розрізняє за семантичною ознакою наказовий спосіб (*ти піди, принеси, устань, дій*), повиннісний (*тобі йти, принести, устати, діяти*), умовний (*ти б працював, коли б ти працював*) і бажальний (*ти б пішов, працював*) [13, 97]. В основу такої класифікації покладено відмінність у здатності категорії способу впливати на вираження ставлення мовця до можливості, бажальності, необхідності та інших умов здійснення дії.

До виділеного таким чином бажального способу відносять як особові форми дієслова, так і безособові. Особові форми виступають у 2-ій особі, що формально наближає бажальний спосіб до наказового, наприклад: – *А не пішов би ти, проходила людина-парубоче, з-під вікон під три вітри?* (С. Васильченко); – *Пізно, парубоче, ідеши. Підвіз би мене, – обминає підводу з пошивкою на плечах тітка Дарка* (М. Стельмах). Це приклади використання форми умовного способу дієслова для вираження бажального значення. У таких конструкціях, як зазначають мовознавці, “виявляється діалектичний взаємозв’язок бажання суб’єкта, щоб його співрозмовник виконав дію, і реальних можливостей для здійснення цієї дії: *Якби ти прийшов* (тобто якщо б ти, подолавши якісь перепони, все ж прийшов кудись), *Прийшов би ти* (тобто спробуй усунути всі перешкоди і сумніви та все ж прийди)” [13, 99].

Безособові форми бажального способу, на думку мовознавців, являють собою інфінітиви з морфемою *би* (*б*), тобто “ускладнені морфемою умовності форми повиннісного способу” [13, 99-100], наприклад: – *Не прийти б бабі одвідати, поглядіти свого внука* (П. Мирний); *А воно ж таке маненьке, йому б горобців ганять* (В. Сосюра).

У мовознавчій практиці відомі випадки виділення умовно-бажального способу як окремої граматичної форми. Так, В. П. Володін називає умовно-бажальним способом

“гіпотетичну форму в її ірреально-модальному використанні”, інакше “ірреально-гіпотетичний спосіб”, маючи на увазі “спосіб, який вказує на те, що встановлюваний мовцем зв’язок між суб’єктом мовлення та його ознакою існує тільки в думці, по відношенню ж до реальної дійсності цей зв’язок є або можливим (за наявності певних умов), або бажаним” [5, 7-8].

Виокремлення бажального способу як дієслівної форми у системі умовного чи наказового способу, а також виділення умовно-бажального способу як окремої граматичної форми – усе це свідчить про те, що бажальний спосіб, або оптатив, не має достатньо чіткого морфологічного оформлення. Він переважно використовує дієслівні форми, представлені у складі інших способів, і, таким чином, за словами мовознавців, “виступає в ролі „слабкого” (морфологічно не маркованого) елемента всієї системи способу в цілому” [14, 94].

Ідея надання бажальному способу (оптативу) статусу окремого, самостійного компонента, або грами, у складі категорії способу з’явилася в українському мовознавстві віднедавна. Необхідність у цьому дослідники зумовлюють рядом причин: “1) оптатив має своєрідну семантику (він виражає ірреальну бажану дію, що стосується I, II або III особи однини чи множини); 2) оптативні конструкції на відміну від умовних функціонують у простому реченні” [9, 63]: *Аби мені крила...*; 3) бажальний спосіб має власні формальні показники: частки *щоб* (*Щоб ти зів’яв був*); *аби* (*Аби нас побачили*); *хоча б* (*Хоча б пішов дощик*); *хай* (*Хай моє серце сохне*)”.

Найновітніший погляд на бажальний спосіб відображає “Теоретична морфологія української мови” (2004). Виходячи з того, що категорія способу ґрунтується на опозиції ірреальних значень “гіпотетичність дії, процесу, стану – бажаність дії, процесу, стану”, І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська вважають за необхідне виокремити на основі другого із значень граму бажального способу, в якому нейтралізована апелятивність і натомість виразним є значення бажальності. Учені зазначають: “Бажальний спосіб виражає волевиявлення мовця про бажану дію або бажаний процес чи стан, але він не спрямовує його до співрозмовника чи співрозмовників, щоб вони виконали цю дію чи реалізували потрібний стан. Мовець не спонукає когось виконати бажану для нього дію, а лише повідомляє про неї собі або іншим особам” [3, 262].

Разом із закріпленням відповідного місця бажального способу в граматичній системі української мови окреслено й коло морфологічних засобів вираження бажаних для мовця дій чи станів. Основні з них такі: поєднання інфінітива з морфемою *б* (*Насіяти б квітів*; *Вивезти б дітей з міста*); аналітичні особові форми, утворені морфемою *хай* (*нехай*) і морфемами першої особи однини й множини умовного способу (*Хай би я озвучувала текст*; *Хай би ми озвучували текст*) [3, 262].

Бажальний спосіб у системі дієслівноспособової парадигми було виділено завдяки осмисленню значеннєвої специфіки бажальної модальності, що має своєрідне граматичне оформлення. За умови врахування взаємодії форми і значення дієслівних утворень визначають їх місце в граматичній системі мови. Відносячи умовний спосіб дієслова (кон’юктив) до основних засобів вираження оптативної модальності, яка становить комплекс двох значень: “ірреальності” й “бажальності”, вчені звертають увагу на його функціонально видозмінений характер (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська) [3]. Це означає, що форма умовного способу (дієслово минулого часу в поєднанні з часткою *би*) в межах оптативної синтаксичної конструкції втрачає типове для нього значення

нереальної, передбачуваної дії, пов'язаної з реальною умовно-наслідковим відношенням, а натомість отримує нове завдання – відобразити бажаність нереальної дії, важливої, необхідної для суб'єкта мовлення, без вказівки на можливі умови здійснення бажаного. У випадках з оптативними реченнями залишається дієвою основна функція кон'юктива – надання ірреальності змісту повідомлюваного. Щодо аналітичних неособових форм, утворених поєднанням інфінітива з морфемою *би*, то їх вважають “типовим виразником бажальної модальності” [3, 262].

Аналіз становлення та розвитку поглядів на природу оптатива, або бажального способу, як морфологічного утворення дозволяє окреслити основні положення стосовно визначення його морфологічного статусу. Для вираження бажальної модальності в українській мові призначений виокремлений серед дієслівних способів бажальний спосіб. Правомірним видається закріплення терміна *бажальний спосіб* на означення дієслівного способу, який є головним виразником бажальної модальності, на заміну терміна латиномовного походження *оптатив*, оскільки в українській мові він повністю не відбиває своєї граматичної сутності. Лише частка *би*, яка є обов'язковим формантом бажального способу, зберігає ще старе оптативне значення. У дисертаційному дослідженні прийнято позицію, згідно з якою оптатив – модальне значення, за основу оформлення якого править бажальний спосіб дієслова. Найтиповіші морфологічні засоби експлікації бажального способу такі: інфінітивні утворення з часткою *би* та аналітичні особові форми з дієсловом умовного способу в поєднанні з часткою *би*. Специфічною формальною ознакою бажального способу є модифікація частки *би*: *хоч би, коли б, якби, аби*.

Використана література:

1. *Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка. – М., 1959. – 624 с.
3. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г.* Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 398 с.
4. *Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П.* Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.
5. *Володин В. Т.* Условно-желательное (гипотетическое) наклонение в современном русском языке: Учебн. пособие для студентов и аспирантов. – Куйбышев, 1961. – 64 с.
6. *Греч Н.* Практическая русская грамматика. – С.-П.: Типография С.-Петербургского Воспит. Дома, 1927. – 579 с.
7. *Ломоносов М. В.* Полное собрание сочинений. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1952. – Т. VII. – 996 с.
8. *Мельничук О. С.* Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наукова думка, 1966. – 322 с.
9. *Монастирецька Г.* Еволюція поглядів на оптативність як граматичну категорію // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. А. П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – Вип. 12. Розділ II. Актуальні проблеми морфології. – С. 61-64.
10. *Овсянко-Куликовский Д. Н.* Синтаксис русского языка. – С.-Петербург, 1912. – 323 с.
11. *Пешковский А. М.* Русский синтаксис в научном освещении / Вступ. ст. Ю. Д. Апресян – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
12. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1958. – Т. IV. Глагол. – 551 с.
13. *Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская К. Г., Грищенко А. А.* Украинская грамматика. – К.: Наукова думка, 1986. – 356 с.

14. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / Под ред. А. В. Бондарко. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
15. Шведова Н. Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание. – М., 1973. – С. 458-483.

The article is devoted to the determination of the optative as a subjective modal meaning and fining means of its representation in syntactical structures of the Modern Ukrainian Language.

Key words: an optative, optative sentences, optative statements, a modality, modal value.